

زبدة الاخبار فی سوانح الاسفار* (سفرنامه ایران قرن نوزدهم)

سفرنامه‌نویسی، یکی از انواع ادبی دلپذیر در نگارش مشاهدات و توصیف آثار و وقایع و ضبط خاطرات و اطلاعات است؛ بویژه اینکه پس از گذشت سالها فواید و دقایق آن بیش از پیش هویدا می‌گردد. علاوه بر لذتی که از مطالعه آن به عنوان تفنّن و سرگرمی به دست می‌آید؛ نکات تاریخی بسیاری در اختیار محققان قرار می‌دهد؛ که نظیر آن در کتب و مآخذ دیگر حاصل نمی‌شود.

مسلمانان به سفرنامه‌نویسی توجه خاصی داشتند. تعداد زیادی سفرنامه به عربی وجود دارد که در مقاطع مختلف تاریخ به رشته نگارش درآمده است؛ و تاکنون برای معرفی تمدن ادوار مختلف جهان مورد استفاده علاقه‌مندان قرار گرفته است.

*- سرکار خانم دکتر ذاکره شریف قاسمی، استادیار فارسی دانشگاه جواهرلعل نهر، دهلی‌نو، نسخه خطی «زبدة الاخبار فی سوانح الاسفار» را در سال ۲۰۰۳ م. تصحیح و چاپ نموده است، برای اطلاع استادان و محققان محترم مقدمه آن کتاب آورد می‌شود.

در ایران عصر قاجاری به سفرنامه‌نویسی، توجه خاصی شد. عده‌ای کثیر از مأموران دولتی و مسافران صاحب ذوق، در کتابها و رساله‌ها به شرح منازل سفر و چگونگی ابنیه و آثار و اخلاق و رفتار مردم و طوایف پرداختند که بدون استثنا هر یک دارای اطلاعات تاریخی، اجتماعی، ادبی و جغرافیایی است.

«زبدة الاخبار فی سوانح الاسفار» اولین سفرنامه تاریخی ایران به فارسی است که نویسنده و شاعر چیره‌دست ولی غیرمعروف هندی حاجی علی مرزا متخلص به مفتون پسر مرزا ابوطالب تألیف کرده است. مؤلف این سفرنامه در قرن نوزدهم میلادی از ایران دیدن کرده و شرح مسافرت خود را با تمام جزئیات و به ترتیب شایسته‌ای در همان قرن به رشته تحریر درآورده است. او در این سفرنامه بیشتر دیده‌ها را ثبت نموده است که در رایة اطلاعات مفید به ویژه برای تاریخ اجتماعی ایران قرن نوزدهم میلادی دارای اهمیت خاصی است.

متأسفانه اطلاعات ما درباره مؤلف بسیار کم است. تنها اطلاعاتی که درباره مؤلف از لابلاي این سفرنامه به دست می‌آید، این است که او در دهلی دیده به جهان گشود و سپس به عظیم‌آباد (پتنای کنونی در استان بیهار) منتقل شد و سفرنامه خود را به وزیر امین‌الدوله ناصر جنگ تقدیم کرد.

زبدة الاخبار فی سوانح الاسفار اساساً شرح مسافرت مؤلف است که برای زیارت خانه خدا به صورت یادداشتهای روزانه نوشته شده است.

در مقدمه این کتاب (نسخه خطی) آورده شده که این کتاب حاوی سه محیط (باب) است و هر یک از این محیطها به انهار (قسمتهای کوچک) متعددی تقسیم شده است. تنها دو محیط اول این سفرنامه، در دو مجلد جداگانه در کتابخانه عمومی خاوری خدابخش، پتنا به شماره ۶۳۱ مضبوط است. محیط سوم این سفرنامه که اخیراً به دست آمد، در کتابخانه دیگری در پتنا نگهداری می‌شود. همچنین تا حدودی که نویسنده این سطور تفحص کرده، نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه دیگری یافت نمی‌شود. بنابراین

می‌توان گفت که دو مجلد جداگانه مذکور که در کتابخانه عمومی خاوری خدابخش نگهداری می‌شود و محیط سوم، منحصر به فرد است.

از محیط اول بی می‌بریم که مؤلف در روز هشتم ربیع‌الثانی سال ۱۲۴۱ هـ. (۱۸۲۵-۶ م) برای ادای مناسک حج از عظیم‌آباد از طریق کلکته و از راه دریا عازم عربستان گردید. مؤلف در محیط اول به بیان مناسک حج می‌پردازد. علاوه بر این اوضاع کلکته، جدّه، مدینه و مکه در آن زمان همراه با تاریخچه بناهای مهم تاریخی و مساجد و بناهای دیگر مقدّس که در این شهرها قرار دارند؛ شرح می‌دهد. در محیط دوم سفرنامه مذکور است در سال ۱۲۴۲ هـ (۷-۱۸۲۶ م) که در دوران حکومت فتح علی شاه قاجار (۵۰-۱۲۱۲ هـ) نوشته شد. مؤلف درباره سال تحریر اثر خود می‌نویسد:

”تا سال تحریر این تذکره خجسته که از روی حساب اسلامیان هزار و دویست و چهل و دو سال از هجرت فخر کاینات و علت غایی موجودات است، گذشته.“

این محیط به هفت نهر به قرار ذیل تقسیم شده:

نهر اول، راجع به شرح حال مسافرت مؤلف از جدّه تا مسقط.

نهر دوم، درباره تاریخ و اوضاع مسقط. این نهر موجود نیست.

پنج نهر دیگر، حاوی شرح دیدار مؤلف از ایران است که به خدمت خوانندگان گرامی تقدیم می‌شود. باید تذکر داد که محیط اول چنان که قبلاً اشاره به آن شد، بیان مناسک حج است که به دستخط برادر مؤلف امیر علی به خط نستعلیق کتابت شده است. محیط دوم توسط خود مؤلف به خط نستعلیق خوانایی استنساخ شده و چنانکه در پایان این محیط در ترقیمه ثبت گردیده در روز چهارشنبه، نهم جمادی‌الثانی در سال ۱۲۴۹ هجری به تکمیل رسیده است. این ترقیمه بدین قرار است:

”تمام شد و حسن اختتام یافت این محیط ثانی از کتاب مستطاب زبدة الاخبار

فی سوانح الاسفار از قلم شکسته رقم مؤلف حقیر سراپا تقصیر، حاجی علی

مرزا بن مرزا ابوطالب مرحوم به تاریخ نهم جمادی‌الثانی روز چهارشنبه ۱۲۴۹ هجری“.

مؤلف هنگام مراجعت از عربستان در روز شنبه هفدهم ماه ربیع‌الثانی، سال ۱۲۴۲ هجری به بندر بوشهر می‌رسد و از همین راه وارد ایران می‌شود. مؤلف درباره ورود خود به ایران می‌نویسد:

”هفدهم مه یوم السبت وقت چاشت به ساحل بندر بوشهر رسیده، بعد پایین آوردن اسباب قریب به نصف النهار به کاروان سرای آغا مهدی تاجر مع رفقای ذوالمفاخر رحل اقامت افکند.“

مؤلف از بندر بوشهر به شیراز و از شیراز به اصفهان و از اصفهان به تهران مسافرت می‌کند؛ و از تهران برای زیارت حرم مقدّس به مشهد می‌رود. این مسافرت جهانگرد هندی با قاطر و الاغ انجام می‌گیرد. شهرها و روستاها و جاهای دیگری که مؤلف طی مسافرت خود از آن نقاط می‌گذرد، با جزئیات تمام در این سفرنامه بیان شده است. مؤلف با بسیاری از خصوصیات دربار و حکومت ایران و آداب و رسوم ایرانیان آن زمان آشنایی پیدا می‌کند؛ و آنچه را که به چشم خود دیده و مشاهده کرده؛ به رشته تحریر درآورده است. او در این خصوص می‌گوید:

”مکشوفات اولوا الابصار باد که در این کتاب مستطاب آنچه به حیز تحریر درآمده، همه دیده است نه شنیده، مگر چون سیاقش به روش اخبار است، لهذا شطری از وجه... الخ“.

مؤلف این سفرنامه منازل مسافرت خود در ایران را به قرار زیر عنوان کرده است:

* نهر سیوم در حالات سفر برکت اثر مشهد شاه خراسان و ذکر آن:

منزل اول قریه احمدی، منزل دوّم بزارکون وقیل مزار جون، منزل سیوم دالکی، منزل چهارم تخته کنار، منزل پنجم کتل کمارچ، منزل ششم کازرون، منزل هفتم کتل پیره‌زن، منزل هشتم دشت ارجن، منزل نهم ذوالنون وقیل زینون، منزل دهم شیراز.

* نهر چهارم در واقعات سفر اصفهان و ذکر منازل آن:

منزل اول زرگون و قیل زرعون، منزل دوّم خضرک، منزل سیوم کللیک، منزل چهارم مشهد مرغاب، منزل پنجم کرکون، منزل ششم خانه خره، منزل هفتم سرمق، منزل هشتم آباده و قیل نوآباده، منزل نهم شلکستان، منزل دهم امین آباد، منزل یازدهم قمشه، منزل دوازدهم مهیار، منزل سیزدهم اصفهان.

* نهر پنجم در ذکر منازل طهران و متعلقات آن:

منزل اول کر، منزل دوّم مورچه خوار، منزل سیوم سو، منزل چهارم قهرت، منزل پنجم کاشان، منزل ششم نصرآباد، منزل هفتم سور آب، منزل هشتم قم، منزل نهم حوض سلطانیه. منزل دهم کنار کرد، منزل یازدهم طهران.

* نهر شش در بیان دعوی صاحبقران دوران باقرقه روسیه خذلهم الله و ذکر جلوس میمنت مأنوس خاقان زمان و شاهزادگان رفیع الشان.

* نهر هفتم در ذکر منازل مشهد رضا علیه آلاف التحية و الثناء و این مشتمل بر پنج خلیج است:

منزل اول پلشت، منزل دوّم ایوان کیف، منزل سیم قشلاق، منزل چهارم دیه نمک، منزل پنجم لاشه کرد، منزل ششم سمنان، منزل هفتم آهوان علی المعروف، منزل هشتم دولت آباد، منزل نهم دامغان، منزل دهم ده ملّا، منزل یازدهم شه رود (شاهرود)، منزل دوازدهم میالی، منزل سیزدهم عباس آباد، منزل چهاردهم مزینان، منزل پانزدهم مهر، منزل شانزدهم سبزواری، منزل هفدهم رباط زعفرانی، منزل هجدهم شوراب، منزل نوزدهم نیشابور، منزل بیستم دره رود، منزل بیست و یکم مشهد مقدّس.

در این سفرنامه مطالبی درباره وضع اجتماعی و سیاسی و اقتصادی ایران در قرن نوزدهم میلادی گزارش شده است. به علاوه شرحی درباره نقاط مختلفی که جهانگرد هندی از آنها رد می شود، آمده است. کاروانسراها، خیابانها، بازارها، دریاها و پُلها،

همچنین توضیحاتی دربارهٔ چاروادارها، پول ایرانی و پولهای شهرها و شهرکده‌های ایرانی، سکه‌ها، شاهی و تقسیمات آن و ارزش اینها در مقابل پولهای هندی و فرانسوی، وزنهای ایرانی و مقایسهٔ آنها با وزنهای هندی، زلزلهٔ کازرون و شیراز و خرابیهای آن، خوردنیها و نوشیدنی‌ها، محصولات و کیفیت آنها، گلها و میوه‌ها، اداره‌های گمرگ و مالیات و درآمد و محصول همهٔ آنجایی که مؤلف طی سفر خود دیده، اسمهای رؤسا، کدخداهای شهرها، روستاها، ائمهٔ جمعه، شرح حال مختصر چند تن از رجال حکومت آن روزگار ایران، دانشمندان، علما، فضلا، شعرا، صنعت‌کاران، تجار و اشخاص حرفه‌ای مثل نقاشان، حکاکان، خوشنویسان، میناکاران و زرگران که مؤلف با برخی از آنان ملاقات کرده بود، دیده می‌شود. مرزهای شهرها و روستاها و آب و هوای آنها هم بررسی شده است.

آنچه از این سفرنامه به دست می‌آید، نموداری است از اوضاع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مردم ایران در یکصد و هفتاد و پنج سال گذشته. در این نمودار زیبایی‌ها و زشتیها باهم دیده می‌شود. زیبایی‌ها بدیهی است موجب سرافرازی است اما زشتیها نباید موجب شرشکستگی باشد؛ از آنجا که مربوط به گذشته است و امروز آنها دیگر وجود ندارد. همچنین انتشار این سفرنامه فرصت تازه‌ای را فراهم می‌سازد که بیش از پیش با پیشینهٔ تاریخی و اجتماعی و فرهنگی ایران آشنا شویم و با تحقیق و مقایسه بفهمیم که ایران از کجا به کجا رسیده است و ایرانیها در چه دوران با شکوه و استثنایی زندگی می‌کردند.

به هر صورت، در ضمن مطالعهٔ این کتاب به نکاتی برمی‌خوریم که شرح بعضی از آنها برای شناسایی ارزش این کتاب لازم به نظر می‌رسد، از آن جمله:

مؤلف سفرنامه چون شخصی مذهبی بود، مقابر و روضه‌های امامزاده‌ها را که در راه مسافرت او قرار گرفته بودند، بسیار با دقت دیده و اطلاعات مفصل دربارهٔ طرز بنا و معماری مقبره‌ها را به حلیهٔ تحریر درآورده است. اگر کتیبه‌ای روی دیوارهای این

مقبره‌ها وجود داشته، آنها را در سفرنامه خود ثبت کرده است. مؤلف از مقبره‌های شعرا و دانشمندان ایران دیدن کرده و کتیبه‌های آن مقابر را نیز در سفرنامه خود نقل کرده است. از آن جمله، کتیبه‌های حرم مقدس مشهد و مقابر سعدی و حافظ است. نکته دیگر که باید در این ضمن مورد تذکر قرار گیرد، این است که شرح بناهای تاریخی و مذهبی که در این سفرنامه آمده، بسیار با نظم و دارای ترتیب شایسته‌ای است. خواننده می‌تواند به آسانی این بناها را با توجه به جزئیات و شرحی که در این سفرنامه آمده، ترسیم کند.

وقف‌نامه‌ای که فتح علی شاه در سال ۱۲۴۰ هجری در مورد معافی از مالیات و وجه دیوانی نوشته است روی لوحی کنده شده و روی در ورودی مسجد شاه (اصفهان) نصب گردیده بود، در این سفرنامه مضبوط است. همچنین نمونه کامل یک فرمان جالب توجه نادر شاه، که هشدار به دزدان و راهزنان است، در این کتاب نقل شده است. همچنین بعضی اصطلاحات دیوانی و اداری نیز مورد شرح قرار گرفته است. مثلاً درباره اشک آغاسی توضیح می‌دهد:

”منصب اشک آغاسی که مراد از سردار لشکر و غیرلشکر...”

همچنین از ناحیه و بلوک تعریف می‌کند که:

”ناحیه عبارت است از دیهاتی که در اطراف آن ضلع به فاصله فرسخی یا دو فرسخی یا کم و زیاد واقع شده باشد و بلوک کنایه از قریاتی که در نواح آن ناحیه‌ها به فاصله‌های بعیده مثل دو فرسخی و چهارده و پانزده فرسخی و زیاده از آن واقع‌اند.“

جهانگرد هندی در ضمن گزارش نصرآباد، درباره کیفیت خربوزه آنجا و دیگر نقاط

می‌نویسد:

”خربوزه آنجا بسیار نازک پوست و بزرگ و خوش ذایقه و شیرین از نیم من تبریز تا دو من شاه می‌شود؛ و خربوزه سه مقام، در خوبی اشتها تمام دارد.“

در اصفهان خربوزه سین و گرگاب و زمان آباد و در کاشان نصرآباد و در قم بلوک سراج مشهور است. به حدی نازک پوست می‌باشد که اگر سوار تندرو از سر فالیزش گذرد، از صدمه سم سمند چون کتان می‌ترقد.“

درباره ایرانی‌ها که رو به هند آوردند و همینجا سکونت اختیار کردند، کتابها و تذکره‌هایی نوشته شده ولی درباره هندیهایی که برای زیارت و غیره مرتب به ایران می‌رفتند و بعضی از آنها بعد از ازدواج با زنهای ایرانی همانجا سکونت می‌گزیدند، مطالب زیادی گفته نشده. از این سفرنامه پی می‌بریم که عدّه زیادی از هندیها در قرن نوزدهم میلادی در ایران بسر می‌بردند و در زمینه‌های مختلف زندگانی خدمات شایانی را انجام می‌دادند. بعضی از اینها حتی با دربارهای شاهی و شاهزادگان نیز وابستگی داشتند، مثلاً:

”سید علی فیض‌آبادی که پیشه طبابت فرایش گرفته، از هجده سال مقیم این دیاراند و همانجا تأهل اختیار کرده‌اند و به عماید و اراکین آنجا ملاقاتهای بی‌تکلفانه به عزّت و اقتدار دارند، به معیت سید منصور صاحب مشهور به چودهری که از سرخیل زمینداران سلیم‌گره که ده گروهی لکهنو است و به تمنای حصول زیارات عتبات ایّمه معصومین - صلوة الله علیهم اجمعین - از عرصه سه سال هجرت از وطن اختیار کرده، وارد این صفحات‌اند و هنوز به مطلب فایز نگردیده‌اند و جناب میر مدد علی صاحب لکهنوی که آشنای راقم برآمدند، قدم رنجه فرموده، مسرورالوقت و مبهج الاوان گردانیدند.“

”سید هاشم علی شاهجهان‌آبادی که به اوصاف مستحسنه متصف و در علم جفر و اعداد سلیقه ثابت صحیح دارند... در دارالخلافة تهران از چهارده سال بی‌منت احدی به کمال تکلف اوقات شریف بسر می‌فرمایند و اکابر آنجا اکرام و اعزاز جناب موصوف به اعلی درجات می‌نمایند.“

همچنین درباره شخصی دیگر هندی اطلاع می‌دهد:

”فرمانفرمای آنجا شاهزاده حلیم و کریم حسن علی مرزا از کثرت اظهار، احتیاج تکرار گفتار ندارد... و حضرات با برکات رفقا به ذریعه خطوطها، طالب ملازمت شاهزاده آزاد به وساطت جناب میر نواب که از سکنای شاهجهان آباد، مردی است طلیق اللسان و رشیق البیان و از دوازده سال به سرکار شاهزاده بلند اقبال علاقه روزگار دارند.“

چون مؤلف سفرنامه، خودش شاعر و شخصی با سواد بود، بنابراین اگر فرصتی برای ملاقات با دانشمندان و علما و فضلا و شعرای آن زمان ایران به دستش رسیده، از آن استفاده کرده است و نه تنها با این اشخاص برجسته و فرهنگی ایران ملاقات کرده بلکه شرح حال مختصری از آنها را همراه با انتخابی از شعرها و تألیفات آنها به حلیه تحریر درآورده است. درباره ملک الشعرا محمد حسین خان متخلص به «عندلیب» اظهار نظر می کند:

”مقرب بارگاه سلطان ذوی الاحتشام، مفخر اصحاب الکلام، اشرف الشرفا و مرجع العرفا، جناب ملک الشعرا محمد حسین خان المتخلص به «عندلیب» که پس از ارتحال پدر حمیده سیر جناب غفرانمآب فتح علی خان ملک الشعرا نظر به شایستگی آن والا جناب از دیوان اعلی حضرت ظل الهی به خطاب پدر مرحوم مخاطب آمده. به وساطت جناب مرزا محمد فاضل خان راقم به فیض صحبت جناب ایشان زیاده از حد حصر است - سلمه الله تعالی.“

نویسنده گزیده ای از اشعار مرزا محمد فاضل خان راقم را نقل می کند و درباره اش

می نویسد:

”جناب مرزا محمد فاضل خان که شخص شریف نظم را به جای دو بازوی توانا و جسم عزیز نثر را به منزله دو چشم بینا به کرات و مرات مرهون ملاقاتها فرمودند... در حضرت دارای هنرشناس هنرمند، راوی فصیح بود و حاوی مدیح و محک نیک بدگفتار و معیار غث و سمین اشعار، و علاوه بر این منصوب

خدمت روایت امیر عرض سپاه منصور بود و امین ارض مرور و عبور و سائق جنایب و قاید کتایب، روزی دو بار از نام خدای تعالی و تبارک به سواری مسعود و مبارک فزاینده هیبت بود و خواهنده نصرت... گاهی اگر به حکم موزونیت فطری به ترتیب شعری یا نظم قطعه‌ای می‌پرداخت، طغرای دواوین شعرای بلاغت آثار می‌شد. به سبب موانعی چند از روزگار استعفا داده، گوشه‌نشین است.“

همین مرزا محمد فاضل خان سفرنامه مورد نظر را از آغاز تا پایان خوانده بود: “کتاب راقم (را) از فرط اخلاق و وفور اشفاق از فاتحه تا خاتمه ملاحظه فرموده.“

شرح حال محمد باقر الرشتی و اعتقاد مردمان به آن حضرت را بسیار مفصل آورده و با این عالم برجسته و شهیر و با نفوذ نه تنها ملاقات کرده بلکه خواهان تألیفاتش شده و او کتاب خود به نام مطلع الانوار را به مؤلف هدیه کرده است. مؤلف سفرنامه از آنجا که نظری دقیق و تیزبین داشته، بسیاری از امور را چه از لحاظ اجتماعی و چه از نظر اداری و سیاسی دریافته و نوشته است. مؤلف شرح بسیار پُرازشی درباره مراسم ازدواج در قریه‌ای به نام صدخره و زبانی که در اطراف اصفهان مورد استفاده قرار می‌گرفت و همچنین درباره اخلاق مردمان قهرت و عزاداری ایرانی که به پسندش نیامد، به جای گذاشته است.

درباره ازدواج و ضوابط آن در صدخره می‌نویسد:

“از ضوابط اهل این دیه است که تا سی سال دختر به شوهر نمی‌دهند و اگر احدی مرتکب می‌شود، بدنامش می‌کنند. غرض لطف و انتعاش جوانی، اگر توانی، در این دیه میسر است.“

همچنین درباره شغل زنان و مردان کتل کمارچ اطلاع داده که:

“شغل زنان، دوک زنی و کار مردان، مزارعت و چارواداری.“

در این سفرنامه درباره آب و هوای خوشگوار و وضع خوب مالی سمنان آورده است که:

”دارالمرحمة سمنان شهری است از شهرور قدیمه ایران، با فضا و نضارت قرین، مشتمل بر مزارعات و بساتین و در عهد ماضیه به دوره سه فرسخ آباد و اهالی و سکنه آنجا از دولت و مکنت شاد بودند که از وفور نعمت و دولت تعبیرش به هند کوچک می نمودند.“

جهانگرد هندی به نقایص و عیوب در ایران و شئون زندگی ایرانیها هم توجه کرده و نقاط ضعف را متذکر گردیده است. به طور مثال به ناامنی راهها و فعالیتهای دزدان و راهزنها اشاره کرده و اگر چیزی به پسند مؤلف نیفتاده، آن را مطرح کرده است. درباره عزاداری ایرانی که به پسند مؤلف نیامد، می نویسد:

”طریقه عزای سیدالشهدا - علیه التّحیة و الثناء - که در آنجا (مشهد) بلکه در کل ایران نزد عوام شایع است، استحسانی ندارد. خصوصاً ساختن شبیه که متعلقات آن بس نازیباست مگر خواص که به روضه خوانی و ذکر مصایب که مقصود از آن ندبه و بکا بر شهید کربلاست، اکتفا می نمایند.“

جهانگرد هندی در باب اخلاق مردم قهروت نظری مساعد نمی دهد و می نویسد:

”اشخاص آنجا نهایت بد معامله...“

همچنین او به اختلافات مابین دو گروه به نام حیدری و نعمتی در کازرون که منجر به زد و خورد می شد، این اطلاع اساسی را داده است:

”آنجا طایفه ای می باشند حیدری و نعمتی که از قدیم خلف عن سلف مدعی فضیلت مذهب خود شده قتال و جدال می نمایند و طرفه این که باهم متحدالمذهب اثناعشریه اند. سابق در هر هفته این دعوا سر می کشید، الحال هر ماه این واقعه به وقوع می آید. مأخذ این جنگ و جدال غیرتلبس ابلیس لعین به خیال نمی آید و تهدید و تدبیر هیچ حاکم و رئیس سودی به حالشان نمی بخشد.“

مؤلف درباره پولهای ایرانی، ارزش آنها در مقابل پولهای معروف فرانسه و هندی، شاهی و تقسیمات آن می‌نویسد:

”معلوم باد که اقسام نقود ذهبی و نقره که مروج بازار است، به چند اقسام است. اول از اقسام نقره و صرف آن ریال که به فتح علی شاهی هم مشهور است، بیست و پنج شاهی و روپیۀ صاحبقرانی که معروف به هزار دیناری هم هست، بست شاهی و هر شاهی سه پول و دو قاز و هر پولی سه قاز، و قاز اسم فرضی است که فردی ندارد. پس مجموع پول یک قرانی سی و سه تنگه باشد و یک قرانی را پنج ربعی می‌دهند که چهار شاهی باشد و این را عباسی هم گویند و ربعی سابق که به عباسی مشهور بود، پانزده صرف داشت و در این اوقاتها همسر ده پولی است و هر قرانی را دو پهن آبادی که هر یکی دو شاهی باشد و هر هفت پول را که دو شاهی و یک قاز باشد، ضار و اینها همه از نقره‌اند و روپیۀ مرشدآبادی فرخ‌آباد سی و سه شاهی و سگۀ لکهنوی را سه شاهی. به این حساب هر آنه هندی پنج پول شیرازی شد و ریال فرانسه را سه هزار دیناری و هفت شاهی خورده می‌دهند. اما نقود ذهبی معروف به تومان و صرف آن هشت ریال کهنه با ده روپیۀ صاحبقرانی اما به تفاوت وزن و سگۀ از پنج پول تا چهار شاهی پول صرف می‌دهند...“

اطلاعاتی که جهانگرد هندی درباره خصوصتها مابین ایران و روسیه آن دوره و گزارش بدقولیها و رفتار خشونت‌آمیز روسیه نسبت به ایران و تجاوز کاریهای سیاسی آن کشور که در این سفرنامه داده است، دارای اهمیّت تاریخی است. باید تذکر داد که نثر این سفرنامه بهترین نمونه سبک هندی است. نثر آن بعضی جاها ساده و بی‌تکلف ولی بیشتر مقفی و مسجع است. واژه‌های زیاد هندی و عربی که در فارسی نامأنوس هستند، به کاربرده شده است. اشعار و جمله‌های عربی و آیات قرآن الحکیم نیز به طور مناسب با نثر آمیخته شده که حاکی این حقیقت است که

مؤلف بر هر دو زبان فارسی و عربی تسلط داشته است. چنانکه قبلاً اشاره به آن شد، مؤلف ما شاعر هم بوده و شعرهای متعددی که از خود مؤلف در لابلای این سفرنامه خوانده می‌شود، نشانگر مهارت و چیره‌دستی وی در سرودن شعرهای فارسی است و باید اقرار کرد که چون مؤلف شاعر هم بود، بنابراین بعضی جاها نثر او کمتر از شعر نیست و بسیار جالب توجه است.

خلاصه این کتاب به این سبب هم حایز اهمیت است که آینه روشنی از وضع رفتار و کردار مردم آن زمان است که عبرتهایی فراوان را دربردارد و در حقیقت مؤلف در مورد ترسیمی جالب از برخی از شهرها، شهرکده‌ها و روستاهای ایران قرن نوزدهم که با خصوصیت روحی و اخلاقی مردمش مانند یک نفر جامعه‌شناس بحث کرده است، بسیار خواندنی است.

* * *

فهرست اعلام

اشخاص

ابن یمن فریومدی..... ۷، ۸، ۹، ۱۰	«آ»
۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹	آدم <small>عليه السلام</small> ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲
۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸	آریان، قمر..... ۲۴۳، ۲۵۰
۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۸	آزاد بلگرامی، میر غلام علی..... ۲۱۱، ۲۱۲
۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷	آفتابچی، جوهر..... ۲۳۹
۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵	آفرید بن شاه فروزین..... ۱۶۴
ابواسحاق کازرونی، خواجه..... ۶۰	آقا بزرگ علوی..... ۲۴۶
ابوالحسن خان..... ۲۱۵	
ابوالحسن شعرانی، شیخ..... ۲۴۲	«الف»
ابوالحسن قزوینی..... ۲۱۰	ابلیس لعین..... ۱۷۱، ۱۷۲، ۲۷۱
ابوحفص عمر، شهاب‌الدین..... ۱۶۱	ابن حجر، حافظ..... ۲۰۹
ابوذر (اشاره به آیت‌الله طالقانی)..... ۱۰۵	ابن سبکی، علامه..... ۲۰۹
ابوریحان بیرونی..... ۱۵۱، ۱۵۹، ۱۶۴	ابن فهد هاشمی..... ۲۱۰
ابوسعید ابوالخیر..... ۶۰، ۱۷۷	ابن ندیم..... ۱۲۵
ابوسهل بن نوبخت..... ۱۲۵	

امام حسين <small>عليه السلام</small> ۱۰۸، ۱۰۹	ابوطالب، مرزا..... ۲۶۲، ۲۶۴
امام صادق <small>عليه السلام</small> ۱۷۷	ابوالفتح بهرام ميرزا..... ۲۳۰
امرتسرى، مولانا ثناءالله..... ۲۱۴	ابوالفتح زاده..... ۱۸۶
امهانی فخرالزمان..... ۲۳۵، ۲۴۰	ابوالکلام، آ.پی.جی..... ۲۱۵
امير ابوالحسن «خسرو» ← امير خسرو دهلوی	ابونصر سراج..... ۱۷۷
امير حسن ← حسن سجزی دهلوی	اتابک ابوبکر بن سعد..... ۸۸
امير خسرو ← امير خسرو دهلوی	احسن شیر، سید..... ۲۱۶
امير خسرو دهلوی..... ۶۵، ۶۶، ۹۴، ۹۵	احمد، پرفسور کلیم الدین..... ۲۱۶
۱۷۳، ۱۷۵، ۱۷۹، ۲۱۳، ۲۳۸	احمد، دکتر سید غلام نبی..... ۲۰۵
امير علی..... ۲۶۳	اديب نيشابورى، ميرزا عبدالجواد..... ۱۸۲
امير کلنگ..... ۲۳۱	ارجانی..... ۱۳۴، ۱۵۵
امين الدوله ناصر جنگ..... ۲۶۲	اردشير بابکان..... ۱۲۵
اتونى ميکدانل..... ۲۱۴	ارسم، سلطان ابوالفتح..... ۸
انصاری، دکتر محمد ضياءالدين..... ۲۱۶	استوری، سی.آ..... ۲۳۰، ۲۴۰
انوری..... ۸۷، ۹۵، ۱۵۵، ۱۵۶	اسدآبادی، سید جمال الدین..... ۷۷
اورنگ‌زیب شاه..... ۲۱۱	افتخار عالم هروی..... ۲۱۴
اوستا..... ۱۱۸، ۱۱۹	افراسياب..... ۱۸۱
اوغلی..... ۱۸۶	افشاریه..... ۱۶۵
اهورا مردا..... ۱۱۸	افلاتون..... ۱۷۴
اياز..... ۱۵	اقبال آشتیانی، عباس..... ۸۶، ۲۴۳
ایلیوت، جی.بی..... ۲۰۸	اقبال حسین، سید..... ۲۱۶
	اقبال لاهوری..... ۷۶، ۷۷، ۸۶، ۱۸۹
	اکبر شاه..... ۲۱۰، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۳۰، ۲۳۱
	۲۳۴، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹
	الغوطی..... ۶۴

«ب»

بابر شاه..... ۱۶۳، ۲۱۰، ۲۱۳، ۲۳۴
۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹

- ۲۱۵..... حسین، دکتر ذاکر..... ۲۱۵..... جون سایمن
 ۲۱۵..... حسین، دکتر عابد..... ۲۱۱..... جهان آرا بیگم
 ۱۸۱..... حسین، دکتر محمد عابد ۱۶۹..... جهان، دکتر نرگس
 ۲۱۱..... حسینی (مؤلف شهشاهنامه) ۲۴۱..... جهان، مهتاب
 ۲۱۴..... حکیم اجمل خان..... ۲۳۱، ۲۱۳، ۲۱۱..... جهانگیر شاه
 ۲۱۴..... حکیم عبدالحی ۲۳۵..... چارلس ریو
 ۱۷۵، ۱۷۱..... حلّاج، ابوسعید ابوالخیر چراغ دهلی ← نصیرالدین، خواجه شیخ
 ۱۷۵، ۱۷۱..... حلّاج، منصور ۲۱۶..... چغانی، حبیب الرحمن
 ۲۳۸..... حمدالله مستوفی ۲۶۸..... چودهری، سید منصور
 ۱۸۶..... حیدر خان «ح»
 ۱۸۶..... حیدر علی خان حاجی علی مرزا ۲۶۴، ۲۶۲.....
 ۲۷۱..... حیدری حافظ ابن حجر ۲۰۹.....
 «خ» حافظ سخاوی ۲۱۰.....
 خاقانی شروانی ۸۸، ۱۳۱، ۱۳۲، حافظ شیرازی ۱، ۲، ۴، ۵، ۶، ۶۰، ۸۴، ۹۳،
 ۱۳۳، ۱۴۶، ۱۵۸، ۲۵۳، ۹۴، ۱۵۲، ۱۶۲، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۳،
 ۱۰۳..... خالد اسلامبولی ۲۶۷، ۲۴۶، ۲۱۳، ۱۹۸، ۱۸۰، ۱۷۴
 ۲۱۲..... خانخانان، امیر عبدالرحیم حافظ قانونی ۲۳۹.....
 ۲۴۳..... خانلری، پرویز ناتل حافظ مزنی ۲۰۹.....
 ۱۲۳..... ختن ۲۲۰..... حایری، شیخ آیت الله عبدالکریم
 ۲۱۳..... خجندی، کمال الدین ۱۴..... حزین لاهیجی
 ۲۰۷، ۲۰۶، ۲۰۵..... خدابخش خان ۲۱۶..... حسن خان، قاسم
 ۲۱۷، ۲۱۵، ۲۰۹، ۲۰۸ ۲۱۴..... حسن دهلوی، شیخ نجم الدین سجزی ...
 ۲۱۵..... خدابخش، شهاب الدین ۶۵، ۶۳، ۶۲، ۶۱..... حسن سجزی دهلوی
 ۲۱۵..... خدابخش، صلاح الدین ۷۴، ۷۳، ۶۸، ۶۶
 ۲۱۵..... خدابخش، محی الدین ۲۶۹..... حسن علی مرزا

- خدا بخش، ولی الدین ۲۱۵
- خسرو ← امیر خسرو دهلوی
- خسرو احتشامی ۲۴۹
- خسرو انوشیروان ۱۲۶، ۱۲۵
- خضر علیه السلام ۹۰، ۳۵، ۱۷، ۹
- خلیل، علی ابراهیم خان ۲۱۲
- خموش، مولانا محمد صلاح ۸۷، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶
- خمینی ^(ر)، حضرت امام آیه الله روح الله ۹۹، ۱۰۹، ۱۱۰، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱
- ۲۲۲، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸
- خواجوی کرمانی ۲۴۶
- خوشگو، بندرابین داس ۲۱۲
- «د، ذ»
- دارا ۱۹۶
- داراشکوه، محمد (شهزاده) ۲۱۲
- داماد، ملّا باقر ۲۱۰
- داون، شیخ ۲۳۹
- دبیرالدین، منشی ۱۶۶
- درگزی، صید علی خان ۱۸۲
- دریابادی، عبدالماجد ۲۱۵
- دوست محمد ۲۳۹
- دولت شاه ۲۳۸
- دهخدا علی اکبر ۷۵، ۸۶، ۱۹۱، ۲۴۲
- دیلمی، عبدالرشید ۲۰۹
- ذهبی، علامه ۲۰۹
- «ز»
- راجه محمودآباد ۲۱۵
- رانجها ۱۷۲
- رجایی بخارایی، احمد علی ۱۷۵
- رحمت آرا بیگم ۲۱۶
- رسول اکرم صلی الله علیه و آله ۲۳۱، ۲۲۹
- الرشتی، محمد باقر ۲۷۰
- رضا علیه السلام، حضرت امام ۲۶۵
- رضا شاه پهلوی ۱۱۰، ۱۸۴، ۱۸۷
- ۱۸۹، ۲۰۰، ۲۲۰
- رضا علی خان، نواب رامپور ۲۱۵
- رضوی ادیب، سید مسعود حسین ۲۱۵
- رکنای کاشی، حکیم ۸۰
- رمن، سی.وی ۲۱۵
- رودکی ۸۷، ۹۲
- رومیو ۱۷۲
- زریاب، عباس ۲۴۳
- زرین کوب، احمد ۲۴۹
- زرین کوب، حمید ۲۴۹، ۲۵۴
- زرین کوب، خلیل ۲۴۹
- زرین کوب، دکتر عبدالحسین ۲۴۱، ۲۴۲
- ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸
- ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۶، ۲۵۷
- ۲۷۹

سهراب..... ۱۸۱	زکریا محمد..... ۱۴۸
سید حسن، پرفسور..... ۲۱۶	زلیخا..... ۱۷۶، ۱۷۷
السیفی الحسینی، عبداللطیف..... ۲۲۹	زندیه..... ۱۶۵
سیوطی، علامه..... ۲۱۰	
	«س»
«ش»	ساسانیان..... ۱۶۳
شاپور..... ۱۲۵	ساغرچی، شیخ برهان‌الدین..... ۲۸۶
شاه اسماعیل (صفوی)..... ۲۳۰	سام میرزا صفوی، ابونصر..... ۲۴۰، ۲۱۱
شاهجهان..... ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳	سیحان خان..... ۲۳۹
شاهد، دکتر نسیم..... ۲۱۹	سبحانی، دکتر توفیق ه..... ۲۲۸
شاه طهماسب صفوی..... ۱۶۳، ۲۳۰، ۲۳۱	سراج، ابونصر..... ۱۷۷
شاه عباس..... ۸۰	سعدی شیرازی..... ۱، ۲، ۱۳، ۵۹، ۶۰، ۶۲
شاه عالم..... ۲۱۰	۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹
شبلی نعمانی، علامه..... ۲۱۴	۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۴، ۸۴، ۸۶، ۸۸
شفیق اورنگ‌آبادی، لچهمی نراین..... ۲۱۲	۹۳، ۱۶۲، ۱۷۵، ۱۹۸، ۲۰۱، ۲۶۷
شمس، شمس‌الدین تبریزی..... ۲۲۴	سعدی هند ⇐ حسن سجزی دهلوی
شمیم خان، دکتر محمد..... ۱۶۱	سکندر..... ۹۰
شوکانی، علامه..... ۲۱۰	سلجوقی..... ۱۶۲
شهابی هروی، خواجه محمد بن اسحاق..... ۲۱۳	سلطان حسین بایقرا..... ۲۱۳
شهریار، سید محمد بهجت تبریزی..... ۱، ۲، ۳، ۷۵	سلطان محمد سوم (عثمانی)..... ۲۱۱
شهیدی، سید جعفر..... ۲۴۹، ۲۵۷	سلطان محمد علی شاه ⇐ قاجار، میرزا محمد علی
شیخ جعفر، میرزا محمود..... ۲۱۹	سلیم (شهزاده)..... ۱۹، ۹۱
شیرازی، صدرالدین..... ۲۱۰	سلیمان <small>علیه السلام</small> ۲۶، ۴۸، ۵۲
شیرنوبی علی..... ۲۳۸	سمیعی، غلام رضا..... ۲۵۶
شیروانی، مولانا حبیب الرحمن خان..... ۲۱۵	سنا، جلال همایی..... ۱۹۰
شیرین..... ۱۷۲، ۲۳۳	سنایی..... ۵۹، ۶۰

«ص، ض»

عبدالرحیم المعروف بالدھری ۱۶۷
 عبدالصمد خان ۲۱۶
 عبداللطیف قزوینی، میر ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۷
 عبدالله بن مقفّع ۱۲۶
 عبیدی سہروردی، مولانا عیداللہ ۱۶۱، ۱۶۲،
 ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸
 عتابی ۲۳۹
 عراقی ہمدانی ۵۹، ۶۰، ۹۵، ۱۹۸
 عرب شیرازی ۲۱۱
 عرفی شیرازی، محمد جمال الدین ۸۸، ۸۹
 ۹۰، ۹۱، ۹۵، ۱۷۷، ۲۳۹
 عزیز، میرزا ۲۳۴
 عطّار نیشابوری ۵۹، ۱۷۶، ۲۴۷، ۲۵۳
 عطاکاکوی، پرفسور سیّد شاہ عطاء الرحمن ۲۱۶
 علّامی، ابوالفضل ۲۳۵، ۲۳۹، ۲۴۰
 علوی، سیّد محمد بن مبارک ۶۴
 علی رضی اللہ عنہ ۴، ۹۱، ۱۱۳، ۱۷۲، ۲۲۴
 علی شاہجہان آبادی، سیّد ہاشم ۲۶۸
 علی مردان خان ۲۱۲
 علی مرزا، حاجی ۲۶۲، ۲۶۴
 عمل صالح کنبوه ۲۱۰
 عندلیب، محمد حسین خان ۲۶۹
 عنصری ۹۲
 عیسیٰ رضی اللہ عنہ ۱۷، ۳۳، ۴۵، ۴۸، ۴۹، ۵۲، ۹۰
 عین القضاة ہمدانی ۶۰
 ۲۸۱

صائب تبریزی ۷۷، ۷۸، ۸۱، ۸۶
 صبوری، میرزا محمد کاظم ۱۸۱، ۱۸۲
 صدیقی، دکتر غلامحسین ۲۴۳
 صفا، دکتر ذبیح اللہ ۷۷، ۷۹، ۸۶
 صفاهانی، صفی ۷۹
 صفوی ۷۸
 صفویہ ۷۸، ۱۶۵
 صلاح بن مبارک البخاری ۲۱۴
 صلاح خموش ← خموش، مولانا محمد صلاح
 صوفی مازندرانی، محمد ۸۰
 صید علی خان درگزی ۱۸۲
 ضرابی، علی اصغر ۲۵۶

«ط»

طالقانی، آیت اللہ سیّد محمود ۱۰۰، ۱۰۵، ۱۰۶
 طاہرہ پروین ۲۵۹
 طباطبائی، سیّد ضیاء الدین ۱۸۷
 طبری، محمد بن جریر ۱۹۲
 طوطی ہند ← امیر خسرو دہلوی

«ع»

عابدی، پرفسور سیّد امیر حسن ۷
 عالمگیر شاہ ۲۱۱
 عبدالحق (پدر زبان اردو) ۲۱۵
 عبدالحی، حکیم ۲۱۴
 عبدالرحمن شیرازی، میرزا ۱۸۱

- فیض آبادی، سید علی ۲۶۸
- فیلیپ ۲۴۶
- «ق»
- قآنی ۱۶۲
- قاجار ۱۹۷، ۱۸۳، ۱۸۱
- قاجار، میرزا محمد علی ۱۹۷، ۱۸۵، ۱۸۴
- قاجاری ۲۶۲
- قاجاریه ۱۹۲، ۱۸۴، ۱۶۵، ۱۶۲
- قادری، دکتر غلام اشرف ۲۲۹
- قارون ۸۳
- قاسمی، دکتر ذاکره شریف ۲۶۱
- قاسمی، دکتر شریف حسین ۵۹
- قاضی صفی الدین عیسی ۲۳۱، ۲۳۰
- قزوینی، محمد امین بن ابوالحسن ۲۱۰
- قزوینی، میر عماد حسینی ۲۰۹
- قلی، بهرام ۲۳۹
- قمر، دکتر زبیر احمد ۸۷
- «ک، گ»
- کازرونی، خواجه ابواسحاق ۶۰
- کاشانی، سنجر ۷۹
- کامی قزوینی، میر علاءالدوله ۲۳۱، ۲۳۰، ۲۲۹
- ۲۴۰، ۲۳۷، ۲۳۵، ۲۳۴، ۲۳۳، ۲۳۲
- کانیشکا ۱۲۱
- کرشن ۱۷۲
- «غ»
- غجکی، میر سید علی ۲۳۹
- غزالی، ابوحامد ۲۵۳
- غزالی، امام ۲۵۱
- غزنوی ۱۶۳، ۸۳
- غیاث الدین، سلطان علی ۲۱۳
- غیاث الدین علی احمد ۲۳۱
- «ف»
- فاریابی، ظهیر ۲۳۸، ۸۸
- فاطمه حسینی، دکتر سیده بلقیس ۹۷
- فاطمه زهرا (س) ۲۱۹
- فتح علی خان (ملک الشعرا) ۲۶۹
- فتح علی شاه قاجار ۲۶۷، ۲۶۳
- فرخ زاد، دکتر ملک محمد ۷۵
- فرخی ۹۲، ۸۷
- فردوسی طوسی، ابوالقاسم ۷۶، ۱
- ۱۹۲، ۱۹۶، ۲۱۲
- فروزانفر، بدیع الزمان ۲۴۴، ۲۴۳، ۱۷۱
- فروغی ۱۸۷
- فرهاد ۲۳۳، ۱۷۲
- فرهانی، ادیب الممالک ۱۸۷
- فلکی شروانی ۱۴۵
- فن گرونی باوم ۲۴۶
- فیاض ۷۸

- کرمانی، امیر خورد.. ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۷۲
- کرمانی، اوحدالدین ۶۰
- کشمیری، ملّا محمد حسین ۲۰۹، ۲۱۳، ۲۱۴
- کوروش هخامنشی ۱۱۹
- کوشانی ۱۲۱
- گلبن محمد ۱۹۳، ۲۰۳
- گنج شکر، خواجه شیخ فریدالدین ۶۰
- گنجه‌ای، تور خان ۲۴۶
- گوتمه ۱۱۸
- گوستا ۲۴۶
- گیسودراز، خواجه سید محمد ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۴
- گیلانی، مرزا ابوالفتح ۸۹
- «ل»
- لارد ارون ۲۱۵
- لارد ایلکن ۲۱۴
- لارد ریدنگ ۲۱۴
- لارد کرزن ۲۱۴
- لارد ماؤنت بیتن ۲۱۵
- لارد متو ۲۱۴
- لارد هاردنگ ۲۱۴
- لیلی ۱۷۲
- «م»
- مؤمن، محمد ۲۱۱
- ماکیاول ۷۵
- مجلسی، ملّا باقر ۲۱۰
- مجنون ۱۷۲
- محبوب الهی ≡ نظام الدین اولیا، خواجه
- محدث، جمال الدین ۲۱۰
- محدث دهلوی، شیخ عبدالحق ۲۱۰
- محقق، مهدی ۲۴۹
- محمد اقبال لاهوری ≡ اقبال لاهوری
- محمد باقر کاشانی، حاجی ۱۸۱
- محمد بخش (پدر خدابخش خان) ۲۰۶، ۲۰۸
- محمد بهجت تبریزی، سید
- ≡ شهریار، سید محمد بهجت تبریزی
- محمد تقی بهار، میرزا ≡ بهار، میرزا محمد تقی
- محمد علی خان ۱۸۷
- محمد فاضل خان، مرزا ۲۶۹، ۲۷۰
- محمد قطب شاه ۲۱۱
- محمد هاشم خان ۱۸۸
- محمدی رحمته الله علیه ۲۲۴
- محمود ۱۵
- مدد علی لکهنوی، میر ۲۶۸
- مرتضی علی ≡ علی رحمته الله علیه
- مردانی، نصرالله ۹۷، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱
- ۱۰۳، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹
- ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۶
- مرزا ابوطالب ۲۶۲، ۲۶۴
- مرشدالکاتب الشیرازی ۲۱۲
- ۲۸۳

مولوی، جلال الدین محمد ← مولانا روم	۲۳۸، ۸۲.....
مولوی رومی ← مولانا روم	۸۰، ۷۸.....
مہاراجا دربنگہ.....	۲۴۳.....
۲۱۴.....	
مہدوی دامغانی، احمد.....	۱۳۵.....
۲۴۷.....	
مہدی، میرزا محمد.....	۱۸۴، ۱۸۳.....
۲۲۰.....	
میرزا عزیز.....	۲۳۹.....
۲۳۴.....	
میرزا کامران.....	۲۱۱.....
۲۱۳.....	
میر علاء الدولہ ← کامی قزوینی، میر علاء الدولہ	۱۶۶.....
۲۶۹.....	
میر نواب شاہجہان آبادی.....	۲۴۳.....
۲۴۶.....	
مینورسکی، ولادیمیر.....	۲۱۳، ۲۱۱، ۲۰۵.....
۲۴۴.....	
مینوی، مجتبیٰ.....	۱۶۳.....
«ن»	
نادرپور، نادر.....	۲۰۸.....
۲۵۶.....	
نادر شاہ.....	۲۳۹.....
۲۶۷.....	
ناصر خسرو قبادیانی.....	۱۹۸، ۱۴۲، ۸۳، ۸۲.....
۱۹۸.....	
ناصرالدین شاہ قاجار.....	۲۱۱.....
۱۸۲، ۱۸۱.....	
نجفی، میرزا.....	۸۷.....
۲۲۰.....	
نحوی، شیخ موسیٰ.....	۲۳۹.....
۱۸۲.....	
ندوی، سید سلیمان.....	۱۷۴.....
۲۱۴.....	
ندوی، عبدالسلام.....	مولانا روم..... ۱۷۷، ۱۷۴، ۱۷۳، ۱۷۱، ۱۴۲،
۲۱۴.....	۲۱۹، ۲۲۱، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵،
نصیرالدین، خواجه شیخ.....	۲۲۶، ۲۲۷، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۵۳
۷۰، ۶۹، ۶۵.....	
نظام الدین اولیا، خواجه.....	
۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰.....	
۷۲، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴	
نظامی گنجوی... ۱۴۷، ۱۵۵، ۱۷۳، ۲۴۶، ۲۵۳	
	مولانا رومی ← مولانا روم
	مولوی ← مولانا روم

«و، ه، ی»	۲۵۹.....	نعمانی، دکتر رئیس احمد
۱۶۷.....	۲۱۴.....	نعمانی، علامه شبلی
۱۳۹.....	۲۷۱.....	نعمتی
۱۳۱.....	۲۴۳، ۱۹۱.....	نقیسی، سعید
۲۴۶.....		نقیب خان ← غیاث‌الدین علی احمد
، ۲۲۹، ۲۱۳، ۲۱۰، ۱۶۳.....	۷.....	نواب حبیب‌الرّحمن خان شیروانی
۲۳۹، ۲۳۷، ۲۳۶، ۲۳۴، ۲۳۰.....	۲۱۶.....	نواب‌زاده سیّد محمّد مهدی
۱۲۱.....	۲۱۴.....	نواب ظفر علی خان
۱۷۲.....	۱۲۵.....	نوبخت
۲۴۶.....	۲۱۳.....	نور جهان
یحیی معصوم ← کامی قزوینی، میر علاء‌الدوله	۱۶۷.....	نورالحق نورالله ضریحه
۲۳۰، ۲۲۹.....	۸۹.....	نور محمّد، مولانا
۴۸، ۴۱، ۳۶.....	۲۱۲.....	نهادندی، عبدالباقی
۱۷۷، ۱۷۶، ۸۱، ۵۲.....	۲۱۵.....	نهری، جواهر لعل
۵۲.....	۲۱۶.....	نیر، دکتر علی حیدر

*

اماکن

۱۸۵، ۱۸۴، ۱۸۲، ۱۸۱، ۱۶۸، ۱۶۷	«آ»
۲۰۱، ۲۰۰، ۱۹۶، ۱۹۴، ۱۸۸، ۱۸۶	آباده و قیل نوآباده..... ۲۶۵
۲۴۴، ۲۴۳، ۲۴۲، ۲۴۰، ۲۳۷، ۲۰۲	آذربایجان..... ۲۳۱، ۲۳۰
۲۵۳، ۲۵۲، ۲۵۱، ۲۵۰، ۲۴۷، ۲۴۶	آستان قدس حضرت رضا..... ۴، ۱۸۳
۲۶۶، ۲۶۵، ۲۶۴، ۲۶۳، ۲۶۲، ۲۶۱	آگره..... ۲۳۱
۲۷۳، ۲۷۲، ۲۷۱، ۲۶۹، ۲۶۸، ۲۶۷	آلمان..... ۲۱۲
۷۶.....	آهوان علی..... ۲۶۵
۲۶۵.....	
	«الف»
«ب»	اجمیر..... ۲۳۰
۱۹۰.....	اراک..... ۲۲۰
۱۹۰.....	اصفهان..... ۱۸۷، ۲۳۰، ۲۶۴
۱۸۷.....	۲۶۵، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۷۰
۲۴۳، ۲۴۲، ۲۴۱.....	افغانستان..... ۱۱۷، ۱۲۱
۲۶۴.....	الرها..... ۱۲۵
۲۴۶، ۸۵.....	امریکا..... ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷
۱۱۹، ۸۳.....	امین آباد..... ۲۶۵
۲۸۳.....	انگلستان..... ۱۸۴، ۲۰۸
۲۶۴.....	اوکی..... ۲۰۶
۱۶۷، ۱۶۱.....	ایالت بهار..... ۲۰۶
۲۶۲.....	ایتالیا..... ۲۴۶
	ایران..... ۱، ۷۶، ۷۸، ۷۹، ۸۰
«پ، ت»	۸۶، ۸۸، ۹۷، ۱۰۲، ۱۰۶، ۱۰۸، ۱۰۸
۲۴۶.....	۱۱۷، ۱۲۵، ۱۳۲، ۱۵۷، ۱۶۳، ۱۶۶
۱۸۹.....	پاکستان..... ۱۸۹

شروان ۱۳۱، ۱۵۷	«ر، ز»	رامپور ۲۱۵، ۲۱۷
شلكستان ۲۶۵		رباط زعفرانى ۲۶۵
شميران ۱۸۷		روس ۱۸۱، ۱۸۷، ۱۸۸
شوراب ۲۶۵		روم ۱۲۵
شوروى ۲۴۵		زرگون و قيل زرعون ۲۶۵
شه رود (شاهرود) ۲۶۵		ژنو ۲۴۶
شيراز ۸۴، ۸۵، ۸۸، ۲۶۴، ۲۶۶		
شيران ← شروان		

«س، ش»

«ص، ط، ع»	سارن ۲۰۶
صدخره ۲۷۰	سبزوار ۱۸۶، ۲۶۵
طهران ۲۶۵	سراجہ (بلوك) ۲۶۸
عباس آباد ۲۶۵	سرمق ۲۶۵
عراق ۷۶	سغد ۱۲۱
عظيم آباد ۲۶۲، ۲۶۳	سفارت كبرای پاکستان ۱۸۹

«ف، ق»

فارس ۸۴، ۱۵۶	سليم گره ۲۶۸
فتحپور ۲۳۰	سمرقند ۷۶
فرانسه ۲۷۲	سمنان ۲۶۵، ۲۷۱
فرخ آباد ۲۷۲	سند (سيند) ۱۶۳
قریة احمدی ۲۶۴	سو ۲۶۵
قزوين ۲۲۹	سور آب ۲۶۵
قسطنطنیه ۲۱۱	سويس ۱۸۹
قشلاق ۲۶۵	شاهجهان آباد ۲۶۸، ۲۶۹
قفقاز ۱۸۱	شاهرود ۱۸۶
	شبه قاره هند ۷۶

گجرات..... ۲۳۴، ۲۳۶	قم..... ۱۸۷، ۲۶۵، ۲۶۸
گولکنده..... ۲۱۱	قمشه..... ۲۶۵
گیلان..... ۲۳۰	قهرت..... ۲۶۵، ۲۷۰، ۲۷۱

«ل، م، ن»

لاشه کرد..... ۲۶۵
لال باغ شاهی مسجد..... ۱۶۲
لاهور..... ۲۰۸
لزن..... ۱۸۹
لکهنو..... ۲۶۸
لندن..... ۱۸۶
مؤسسۀ لغت فرانکلین..... ۲۴۴
محلّۀ سرشور..... ۱۸۱
محمّدیه (کتابخانه)..... ۲۰۶، ۲۰۷
مدرسۀ دارالشفای..... ۲۲۰
مدرسۀ فیضیه..... ۲۲۰
مدرسۀ محسنیه داکا..... ۱۶۱
مدینه..... ۲۶۳
مزار سیّد حسین خنک سوار..... ۲۳۰
مزینان..... ۲۶۵
مسجد سالار..... ۱۹۰
مسجد شاه (اصفهان)..... ۲۶۷
مسجد کیلوکهری..... ۷۰
مشهد مرغاب..... ۲۶۵
مشهد مقدّس ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷،
۱۸۸، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۷، ۲۷۱

«ک، گ»

کابل..... ۱۱۹، ۲۱۲
کاروان سرای آغا مهدی..... ۲۶۴
کازرون..... ۲۶۴، ۲۶۶، ۲۷۱
کاشان..... ۲۶۵، ۲۶۸
کتابخانۀ شیخ فرید بخاری..... ۲۱۴
کتابخانۀ عمومی خاوری خدابخش ۲۰۵،
۲۰۷، ۲۶۲، ۲۶۳
کتابخانۀ مولانا آزاد، دانشگاه اسلامی علیگره.. ۲۳۵،
۲۴۰
کتابخانۀ نواب باولپور..... ۷
کتل پیرزن..... ۲۶۴
کتل کمارچ..... ۲۶۴، ۲۷۰
کرا..... ۲۷۷
کربلا..... ۲۷۱
کرکون..... ۲۶۵
کرمان..... ۲۴۶
کز..... ۲۶۵
کعبه..... ۱۵، ۳۰، ۳۶، ۷۸
کلکنه..... ۱۶۲، ۱۶۸، ۱۸۸، ۲۶۳
کللیک..... ۲۶۵
کنار کرد..... ۲۶۵

۲۴۶.....وین	۸۱.....مصر
۲۴۶، ۲۴۳.....هلند	۲۶۳.....مگه
۷۶.....همدان	۲۶۵.....مورچه خوار
۷۴، ۷۳، ۷۰، ۶۶، ۶۴، ۶۱، ۶۰، ۵۹.....هند	۲۴۶.....مونخ
۸۷، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶	۲۶۵.....مهر
۱۱۹، ۱۱۷، ۹۵، ۹۴، ۸۹، ۸۸	۲۶۵.....مهيار
۱۳۶، ۱۲۸، ۱۲۶، ۱۲۵، ۱۲۱	۲۶۵.....میالی
۲۰۸، ۲۰۷، ۲۰۶، ۲۰۵، ۱۴۵	۱۶۱.....میدنی پور
۲۳۱، ۲۱۵، ۲۱۲، ۲۱۱، ۲۱۰	۲۶۸، ۲۶۷، ۲۶۵.....نصرآباد
۲۷۱، ۲۶۸، ۲۳۸، ۲۳۶، ۲۳۴	۱۲۵.....نصیبین
۲۳۹، ۲۳۸، ۲۳۶، ۲۳۱.....هندوستان	۲۶۵.....نیشابور
۸۱.....یمن	

«و، ه، ی»

۲۶۴.....وقیل مزار جون

*

مطبوعات

«ب، پ، ت»	«آ»
۲۲۸..... باده عشق	۱۶۴..... آثار الباقیه
۲۵۲..... با کاروان اندیشه	۲۵۷..... آشنا (فصلنامه)
۲۰۳..... با کاروان حله	۲۵۵..... آتشب (شعر زرین کوب)
۱۹۷..... بث الشکوی (قصاید بهار)	۱۹۷..... آینده (مجله)
۲۵۲..... بحر در کوزه	۲۴۰، ۲۳۹، ۲۳۵، ۱۶۶، ۱۶۴..... آیین اکبری
۱۶۶..... بدایع الوقایع	
۲۰۳..... برگزیده شعر فارسی معاصر	«الف»
۱۶۴..... برهان قاطع	۲۵۴..... ادبیات فرانسه در دوره رنسانس
۲۵۵، ۲۴۸..... بن بست (شعر زرین کوب)	۲۵۴، ۲۵۲..... ادبیات فرانسه در قرون وسطی
۱۶۴..... بندهشن	۲۵۲..... ادبیات فرانسه در قرون وسطی و رنسانس
۲۵۵، ۲۴۸..... بودن یا نبودن (شعر زرین کوب)	۱۶۴..... ارداویرف نامه
۲۵۵..... بوسه مهتاب (شعر زرین کوب)	۲۵۲، ۲۵۱..... ارزش میراث صوفیه
۱۸۸، ۱۸۶..... بهار (روزنامه)	۲۵۲..... ارسطو و فن شعر
۲۰۳، ۱۹۳..... بهار و ادب فارسی	۲۰۰..... از تهران به قمصر (مثنوی)
۲۰۱..... بهشت خدا (قصیده)	۲۵۶..... از چیزهای دیگر
۲۱۰..... پادشاه نامه	۲۵۰..... از رودکی تا بهار
۱۲۶..... پنجه تتره	۲۵۲، ۲۵۱..... از کوچه رندان
۲۰۰، ۱۹۷..... پند پدر (قصیده)	۲۴۵..... اطلس تاریخ ایران
۲۵۳..... پله پله تا ملاقات خدا	۲۱۱..... اقبال نامه جهانگیری
۲۵۳..... پیر گنجه در جستجوی ناکجا آباد	۱۶۴..... اکبرنامه
۸۶..... تاریخ ادبیات در ایران	۲۵۵، ۲۴۸..... اندوه جوانی (شعر زرین کوب)
۲۰۳..... تاریخ انقراض قاجاریه	۲۱۴..... انیس الطالبین
	۱۶۸..... ایران و هند در دوره ساسانیان

- در قلمرو وجدان..... ۲۵۳
- دیوان منوچهری دامغانی..... ۱۵۹
- دستور پارسی آموز..... ۱۶۲
- دیوان میرزا کامران..... ۲۱۳
- دفتر ایام..... ۲۵۶، ۲۵۳
- دیوان ناصر خسرو..... ۱۵۹، ۱۵۶، ۸۶
- دنباله جستجو در تصوف ایران..... ۲۵۳
- دیوپیوست (شعر زرین کوب)..... ۲۵۵
- دو قرن سکوت..... ۲۵۳
- ذخیره حیب گنج..... ۷
- دیدار با کعبه جان..... ۲۵۳
- دینکرت..... ۱۶۴
- «و، ز»
- دیوان امام خمینی..... ۲۲۸
- رامایانا..... ۱۶۴
- دیوان امیر خسرو..... ۲۱۳
- راهنمای کتاب (مجله)..... ۲۴۴
- دیوان انوری..... ۱۵۸
- رساله در صنایع شعر..... ۲۳۴
- دیوان بهار..... ۲۰۳، ۱۹۵
- رسمی ایران (روزنامه)..... ۱۸۹
- روزگاران ایران (سه جلد)..... ۲۵۳، ۲۴۷
- دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی..... ۸۶
- ره عشق..... ۲۲۸
- دیوان حافظ..... ۲۱۳، ۱۵۹، ۸۶، ۷۸
- ریاض الابرار..... ۷۹
- دیوان حسن دهلوی..... ۲۱۴
- ریگ ودا..... ۱۱۹، ۱۱۸
- دیوان خاقانی..... ۱۵۹، ۱۴۷
- زبدة الاخبار فی سوانح الاسفار..... ۲۶۳، ۲۶۲، ۲۶۱
- دیوان خموش..... ۹۲
- زندگینامه سیاسی امام خمینی..... ۲۲۸
- دیوان خواجو کرمانی..... ۱۵۹، ۱۵۲
- «س، ش»
- دیوان دهخدا..... ۸۶
- ساقی‌نامه..... ۲۰۰، ۷۹
- دیوان سعدی..... ۶۴
- سبک‌شناسی..... ۲۰۳
- دیوان سوزنی سمرقندی..... ۱۵۹، ۱۳۶
- سبک‌شناسی نثر..... ۱۶۸
- دیوان صائب تبریزی..... ۸۶
- ستاره آشوب..... ۱۰۷
- دیوان عبیدی..... ۱۶۸
- سخن (مجله)..... ۲۵۶، ۲۴۴
- دیوان عبیدی (فارسی و اردو)..... ۱۶۲
- سخنوران نامی معاصر ایران..... ۲۵۷
- دیوان فرخی یزدی..... ۸۶
- سرّ نی (دو جلد)..... ۲۵۳
- دیوان کمال خجندی..... ۲۱۳

عصیان (شعرِ زرین کوب)..... ۲۵۵	سفینه الاولیا..... ۲۱۲	
علم و زندگی (مجله)..... ۲۴۴	سفینه خوشگو..... ۲۱۲	
عیار دانش..... ۱۶۶	سلسله الذهب..... ۲۱۴	
غیاث اللغات..... ۱۵۹	سیرالاولیا..... ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴	
«ف، ق»		
فارسی و دستور زبان..... ۲۵۴	سیری در شعر فارسی..... ۲۵۳	
فرار از مدرسه..... ۲۵۳	سیمرغ (شعرِ زرین کوب)..... ۲۵۵، ۲۴۸	
فردوسی (مجله)..... ۲۵۶	شاناق..... ۱۶۴	
فردوسی نامه بهار..... ۱۹۳	شاهنامه ابومنصور..... ۱۶۴	
فرهنگ جهانگیری..... ۱۶۴	شاهنامه فردوسی..... ۷۶، ۱۷۳، ۱۸۱، ۱۸۲، ۲۱۲	
فرهنگ دیوان امام خمینی..... ۲۲۸	شرفنامه بدیسی..... ۱۶۶	
فرهنگ رشیدی..... ۱۶۴	شعر بی دروغ شعر بی نقاب..... ۲۵۳	
فلسفه شعر..... ۲۵۴، ۲۴۳	شعله طور..... ۲۵۳، ۲۴۷	
فن شعر..... ۲۵۴	شهنشاه نامه..... ۲۱۱	
فوائدالغواد..... ۷۴، ۷۳، ۶۶، ۶۴، ۶۳، ۶۱	شیرین خسرو..... ۱۷۳	
قرآن..... ۱۷۶، ۱۷۲، ۱۷۰، ۱۶۴	«ص، ض»	
قرائت فارسی و تاریخ ادبیات..... ۲۵۴	صحف ابراهیم..... ۲۱۲	
قصاید کمال الدین اصفهانی..... ۲۰۹، ۲۰۸	صحیفه الارقام..... ۲۳۴	
قصه‌ای برای خواهرم..... ۲۵۵، ۲۴۸	صدای بال سیمرغ..... ۲۵۳، ۲۴۷	
قصیده بهاریه..... ۱۹۸	صدای خدا..... ۴	
«ک، گ»		
کارنامه اسلام..... ۲۵۴	صیدنه..... ۱۵۹، ۱۵۱	
کتبخانه خدابخش کی چند نادر کتابین..... ۲۱۷	ضلال و دلال (قصیده)..... ۲۰۰	
«ط، ع، غ»		
	طوطی نامه..... ۱۶۴	
	عالم آرای عباسی..... ۱۶۶	

- کلیات اقبال لاهوری..... ۸۶
- کلیات نظامی..... ۱۵۹
- کیهان اعظم (قصاید بهار)..... ۱۹۷
- گرایشهای مختصر..... ۲۵۴
- گل رعنا..... ۲۱۲
- گلستان سعدی..... ۷۳، ۷۲، ۶۵
- گلشن دانش..... ۱۶۲
- «ل، م، ن»
- لب التواریخ..... ۲۳۰
- لزینه (قصیده)..... ۱۹۸
- لیلی مجنون..... ۱۷۳
- مآثر رحیمی..... ۲۱۲
- متافیزیک (ترجمه متن با حواشی و تعلیقات)..... ۲۵۴
- مثنوی معنوی..... ۱۷۳
- مثنوی معنوی (نیکلسون)..... ۸۶
- مثنوی معنی مولوی..... ۲۲۸
- مجالس النفائس..... ۲۴۰، ۲۳۸
- مجموعه نامه‌های خاقانی شروانی..... ۱۶۰
- مرغ سحر..... ۲۰۱
- مطلع الانوار..... ۲۷۰
- المعالجه البقراطیه..... ۱۶۴
- من تاریخ الاخوه فی العالم الاخاء..... ۲۵۶
- منتخب التواریخ..... ۲۳۲، ۲۳۴، ۲۴۰
- مهتاب و شاعر (شعر زرین کوب)..... ۲۵۵
- مهر و فرهنگ ایران زمین (مجله)..... ۲۴۴
- نردبان شکسته..... ۲۵۴
- نزهت القلوب..... ۲۳۸
- نغمه آواره (شعر زرین کوب)..... ۲۴۸، ۲۵۵
- نفائس المآثر..... ۲۲۹، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۴
- ۲۳۵، ۲۳۷، ۲۳۹، ۲۴۰
- نقد ادبی (دو جلد)..... ۲۵۴
- نقد الشعر، تاریخ و اصول آن (عنوان پایان نامه)..... ۲۴۳
- نقش بر آب..... ۲۵۴
- نوبهار (روزنامه)..... ۱۸۶، ۱۸۸، ۱۸۹
- نه شرقی، نه غربی، انسانی..... ۲۵۴
- «و، ی»
- وصف مازندران (قصیده)..... ۱۹۸
- وعدۀ مادر (قصیده)..... ۲۰۰
- یادداشتها و اندیشها..... ۲۵۴، ۲۵۷
- یاد و یادبود..... ۲۵۷
- ید بیضا..... ۲۱۱
- یغما (مجله)..... ۲۴۴

* * *